

Vergeten is het grootste verlies

REINIER HEINSMAN

**VERGETEN
IS HET
GROOTSTE
VERLIES**

Europese familiechroniek 1900-1970

*Opgedragen aan mijn grootouders
Jos Raap en Lucienne Blumenthal*

Inhoud

Vooraf	7
DEEL I HONGARIJE EN ROEMENIË	13
DEEL II EEN NIEUW LEVEN IN ANTWERPEN	31
DEEL III OP DE VLUCHT	79
DEEL IV DE DEPORTATIES	101
DEEL V VLUCHTELINGEN IN FRANKRIJK	115
DEEL VI AUSCHWITZ	147
DEEL VII ONDERDUIK	167
DEEL VIII DE OORLOG IS VOORBIJ	191
DEEL IX VAN ANTWERPEN NAAR PAU	229

DEEL X	245
EEN NIEUW LEVEN	

Nawoord	271
Hoofdrolspelers	273
Verantwoording van de bronnen	277
Dank	279

Vooraf

‘Geef dit boekje maar een plekje later, en neem af en toe de tijd om in het verleden te duiken, en denk dan even terug aan mij. Liefs, oma Lucienne.’

Deze woorden staan op de eerste bladzijde van een boekje dat ik in 2008 ontving van mijn oma, Lucienne Raap-Blumenthal. Ze had een getuigenis geschreven over haar verleden, vooral over de oorlog en de periode die daarop volgde. In 2008 was ik twaalf jaar oud en nog te jong om haar verhaal volledig te begrijpen.

Enige jaren later – intussen was ik zeventien – woonde ik een schoolvoorstelling bij in Apeldoorn. In een stuk van Shakespeare was een belangrijke rol weggelegd voor Shylock, een Jood. ‘Wie in deze zaal is van Joodse afkomst?’ werd ons vooraf gevraagd. Slechts één jongen stak zijn hand op – ik was dat niet. Tot op dat moment had ik eigenlijk nooit bij die kwestie stilgestaan. Had ik toen wel of niet mijn hand op moeten steken? De Joodse godsdienst hangt onze familie niet meer aan, maar van afkomst zijn we toch voor een deel Joods.

Mijn oma Lucienne, die stierf in 2013, werd geboren in Antwerpen als dochter van Herman Blumenthal en Betty Jakab. Zij was volledig Joods. Haar beide ouders werden geboren in het Hongaarse rijk en waren afzonderlijk van elkaar in de jaren twintig van de vorige eeuw naar Antwerpen gekomen. Dit boek volgt het spoor van de familie Blumenthal (van mijn oma’s vaders kant) en van de familie Jakab (haar moeders kant). De geschiedenis van beide families begint in hun Hongaarse geboorteplaatsen, maar loopt al vlug in elkaar over in het vooroorlogse Antwerpen.

Omdat Lucienne dit boek graag zelf zou hebben geschreven, vertel ik het vanuit haar perspectief. Het verhaal gaat dan ook met name over het lot van de familieleden die dicht bij haar stonden. Om meer over het familieverleden te weten te komen, begon ik vanaf de zomer van 2018 met het bevragen van oudere familieleden. Naarmate ik meer te horen kreeg, kwamen er alleen maar meer vragen en mysteries naar boven. Waarom speelt Argentinië zo'n belangrijke rol in onze familiegeschiedenis? En wat had een gedeporteerde kap- per, wiens voornaam niemand kende, met onze familie te maken?

Soms kwam het voor dat er gaten in de herinneringen van de oudere generatie zaten, die niet konden worden opgevuld met informatie uit archiefmateriaal. In zulke gevallen heb ik fictie ter overbrugging toegevoegd.

Het boek komt langs plaatsen als Cluj, Antwerpen, Pau en Montréal, maar ook speelt het zich af in de concentratiekampen, in een getto in Oost-Europa en in de Franse Pyreneeën. Mijn familie had een heel divers oorlogsverleden. Sommigen werden vanuit Mechelen gedeporteerd naar Auschwitz; anderen vanuit Cluj, in Roemenië. De meeste familieleden in België sloegen nog voor de deportaties op de vlucht of waren al in onderduik.

In België zat mijn oma Lucienne bijvoorbeeld ondergedoken in Antwerpen, Hoboken en Oosthoven. Andere familieleden hielden zich verscholen in een huis in de Ardennen. Degenen van de familie die naar het zuiden waren gevlucht en Frankrijk hadden bereikt, gingen daar in onderduik of sloten zich, na een internering in Franse kampen, aan bij het Franse Verzet.

Het deel in het boek van na de oorlog laat zien hoe Joodse mensen hun leven weer probeerden op te pakken. Sommigen slaagden daarin, anderen is het nooit gelukt.

Hoewel dit verhaal over de geschiedenis gaat van de familie Blumenthal-Jakab, is het toch vooral bedoeld als eerbetoon aan mijn grootmoeder. Lucienne was een heel lieve, kleine vrouw die nooit een vlieg kwaad deed. Vanwege haar verleden als oorlogskind had ze zich vele tientallen jaren ingezet voor Terre des Hommes Nederland, een organisatie die opkomt voor de rechten van het kind. Zij zat in het bestuur van die organisatie. Ook was ze een

oma van tien kleinkinderen, voor wie ze lekker kookte en voor wie ze altijd heel zorgzaam was.

Het verhaal van de familie Blumenthal-Jakab biedt een blik op een verleden dat het verdient om bewaard te blijven, en dat dient als herinnering aan gebeurtenissen die de samenleving niet mag vergeten.

Reinier Heinsman

8 augustus 2020

STAMBOOM

FAMILIE BLUMENTHAL			
Generatie 1	Herman Blumenthal x Peppie Goldstein		
2	Márton Blumenthal 1877-1915 x Ilona Berger 1888-1918		
3	Herman Blumenthal 1907-1995 x Elisabeth Jakob 1916-1994	Jolane 1909-1942 x Miklós Klein 1900-1942	Charlotte 1912- x Frans Ganjé
4	Lucienne 1937-2013 x Joseph Raap 1936	Helena Klein 1929-1942	Alexander Klein 1934-1942

FAMILIE JAKAB			
1	Isaac Jakab 1854-1902 x Rosi Lustig 1858-1926		
2	David Jakab 1884-1944 x Róza Goldner 1883-1944	Bertha Jakab (Jacob) 1887-1975 x Maksi Simon 1882-1960	Samuel Jakab (Jacob) 1889-1970 x Stephanie Rosenberg 1894-1967
3	Zoltan Simon 1908-1957 x Rozalia Izsá 1901-1943	Georges Jacob 1922-1943 x Herman Blumenthal 1907-1995	Ferdinand Jakab 1892-1944 x Margaretha Hirsch 1893-1976
4	Tibor Simon 1928-2019	Betty 1916-1994 x Lucien Cazale 1915-1959	Madeleine 1934-2018 x Bela Davidovics 1925-1996
		Lucienne 1937-2013 x Joseph Raap 1936	Daniël* 1939 Renée 1944 Rebecca 1957 Jacques 1962
		<i>*niet zijn echte naam</i>	

DEEL I

HONGARIJE EN ROEMENIË

Hongarije was in het begin van de twintigste eeuw een land met een bloeiende Joodse gemeenschap. Het gebied maakte deel uit van het keizerrijk Oostenrijk-Hongarije, dat bestond van 1867 tot 1918. De monarchie besloeg een groter grondgebied dan het huidige Oostenrijk en Hongarije. Zo maakten ook gebieden in Roemenië, Oekraïne en nog andere landen deel uit van het rijk. De familie Jakab komt uit Kolozsvár, het huidige Cluj in Roemenië. Ongeveer 250 kilometer ten noordwesten van die stad ligt Beregszász, tegenwoordig gelegen in Oekraïne. Uit die stad komt de familie Blumenthal. De afstand tussen beide families is in deze periode nog groot, maar neemt af naarmate de tijd verstrijkt.

1

‘Vergeet nooit waar jullie vandaan komen’, zei Isaac Jakab op luide toon.

Ferdinand zat met zijn broers en zus in de achtertuin van hun woning in Kolozsvár aandachtig te luisteren naar hun vader. Isaac had het graag over de geschiedenis van de familie.

‘Hebben jullie het verhaal van opa Joseph en de revolutie al gehoord?’ vroeg hij enthousiast. Het verhaal was inmiddels al wel vijfmaal door hem verteld, maar telkens kwam het weer boven tafel alsof het de eerste keer was. Joseph Jakab was de vader van Isaac, Hongaarser dan hij zou het niet worden. Helaas was hij al acht jaar geleden – in 1893 – gestorven, maar Isaac nam de taak op zich om zijn herinneringen door te vertellen.

‘In maart 1848 voegde opa Joseph zich bij de Hongaarse opstand,’ begon Isaac zijn verhaal. ‘Hij trok naar Pest en werd lid van de nationale garde. Ze stredden onder meer voor de afschaffing van de censuur en voor een grotere religieuze vrijheid. Sommige revolutionairen waren tegenstanders van de Joden, maar de meesten begrepen dat ook wij Hongaars zijn. Ze vochten hand in hand. Opa Joseph droeg rood-witte soldatenkleding, en hij had zijn eigen zwaard. Op zijn hoofd droeg hij een kokarde.’ Samy onderbrak zijn vader.

‘Wat is dat precies, een kokarde?’

‘Het is een soort hoed met een specifiek insigne’, antwoordde zijn vader. ‘Zo kon je zien dat ze bij elkaar hoorden. Iedereen droeg dezelfde kokarde, helemaal in het groen. Wij, de Joden, hadden voor 1848 nog niet veel rechten, maar mede dankzij opa Joseph is dat veranderd.’

‘Heeft opa ook mensen gedood?’ vroeg Samy. Zijn vader reageerde verrast.

‘Als echte patriot streed hij voor vrijheid, Samy. Sommigen zijn gestorven, maar het doel was de bevrijding van de strenge over-

heid. De Joden hebben in 1848 een bloedverbond gesloten met de Hongaren. Op de eerste plaats zijn we Hongaars, daarna pas Joods. Niemand zal onze band met Hongarije ooit kunnen verbreken.’

Het verhaal was onderhand zo vaak verteld dat Samy, Ferdinand en de rest het wel konden dromen. Isaac was een echte plattelandsman. Hij en zijn vrouw Rosi ademden het dorpse leven. Al hun kinderen waren geboren in Diós, een klein dorp in de buurt van de grote stad Kolozsvár. Het had nauwelijks een paar honderd inwoners, van wie er maar twee families Joods waren.

Isaac en Rosi hadden drie zonen en een dochter, geboren tussen 1884 en 1892. Op volgorde van oud naar jong droegen ze de namen David, Bertha, Samy en Ferdinand.

Enkele jaren geleden waren ze verhuisd naar Kolozsvár. Isaac was namelijk een *vendeglős*, een restauranthouder in het centrum van de stad. Voor zijn werk was het gemakkelijk dat het gehele gezin in de buurt woonde. Hij had veel plezier in wat hij deed. Zijn restaurant bevond zich in de Wesselenyi Miklós-straat, op nummer 25. In het restaurant was het een komen en gaan van klanten.

Isaac Jakab was een lange, goedlachse man. Hij droeg steevast een lichtkleurig pak met daaronder deftige leren schoenen. Met zijn weelderige krulsnor maakte hij vele vrienden van hem jaloers. Als hij door de stad liep met Rosi droeg hij vaak, als echte heer, een hoge hoed. Rosi spiegelde zich graag aan hem. Ook zij ging maar weinig zonder hoed de deur uit. Ze was klein en smal van postuur, zeker een kop kleiner dan Isaac.

Hun woning bevond zich boven het restaurant en bood een prettig onderkomen. Op nog geen kilometer afstand van het huis bevond zich het grote stadspark, dat de naam Sétatér droeg. Moeder Rosi kwam hier vaak met de kinderen. Het park was smal, maar zeer langgerekt. Van Wesselenyi Miklós, de straat waar de familie Jakab woonde, liep je er in één rechte lijn naartoe. Wesselenyi Miklós lag centraal, midden in het oude stadsdeel. Het was een brede, boulevardachtige straat. Her en der stonden paarden met wagens, toen het belangrijkste vervoersmiddel. Op de stoep, aan weerszijden van de straat, stonden om de zoveel meter

donkergroene, ouderwetse lantaarnpalen. 's Avonds ontstond er zo een bijzondere sfeer.

Aan de noordkant van de straat, bij de brug en de rivier, bevonden zich twee paleizen, Babos-Palota en Széki-Palota – de bekendste gebouwen van de stad. Ze werden gebouwd in de late negentiende eeuw en hun bouwstijl was een mengeling van barok, renaissance en gotiek.

Wesselenyi Miklós was een van de belangrijkste straten van Kolozsvár. Iedere dag was er een drukke commerciële activiteit. Er liep zelfs een tramlijn door de straat. Het pand van het restaurant van de familie Jakab had de naam Fekete-ház, het Zwarte Huis.

Dit is de geschiedenis van mij, Lucienne Blumenthal, en mijn familie. Zelf werd ik geboren in Antwerpen in 1937, maar mijn ouders en grootouders werden allemaal geboren in het Hongaarse Rijk. Ik ben de kleindochter van Ferdinand Jakab, de jongste zoon van Isaac Jakab. Aan de verhalen die Isaac altijd graag met anderen deelde, kwam voor Ferdinand al vroeg een eind. In 1902 stierf Isaac namelijk, geheel onverwacht, aan een beroerte. Hij was slechts 48 jaar oud. Zijn vrouw Rosi kwam er alleen voor te staan. Ondanks het gemis aan een vader werden de kinderen toch zonder al te veel moeilijkheden door haar grootgebracht. Hun kinderen leken ieder een eigen talent te hebben. Bertha, de dochter, kon heerlijk koken, zelfs op jonge leeftijd al. David, de oudste zoon, was heel bekwaam in schoenmaken, hoewel het niet eens zijn beroep was. Ferdinand en Samy waren anders. Beiden hielden ze veel van schrijven. Terwijl Samy meer had met kortverhalen, legde Ferdinand zich graag toe op de poëzie.

Nu, enige jaren later, was Ferdinand vijftien jaar oud. Zijn dagen zagen er veelal hetzelfde uit. Na school trok hij vaak naar het park.

'Ik ga naar het Sétatér,' zei Ferdinand tegen zijn moeder. 'Ik kom wel terug met een paar nieuwe gedichtjes.' Bij de deur zwaaide Rosi hem uit. Het was een bijna dagelijks ritueel. Struinend langs de vele kastanjabomen kwam hij aan bij zijn lievelingsboom. Het was een

van de weinige treurwilgen van het park – Ferdinand zocht er graag naar inspiratie.

Sinds enkele dagen liep steeds hetzelfde meisje langs de plek waar hij op het gras aan het schrijven was. Ze bekeek hem aandachtig, maar als hij dat merkte liep ze vlug weer door. Op de vierde dag sprak ze hem eindelijk aan.

'Wat schrijf je?' vroeg ze geïnteresseerd.

'Het zijn gedichten,' reageerde Ferdinand. 'Wat ik schrijf bedenkt ik eigenlijk altijd hier.' Hij wees met zijn vinger naar de treurwilg. 'Deze boom is zo anders dan alle andere bomen, ik zit graag hier.' Het meisje ging naast hem zitten.

'Ik hou ook van bomen en gedichten,' zei ze vrolijk. 'Ik ben pas onlangs met mijn familie naar Kolozsvár gekomen. We komen eigenlijk uit Nagyszében, een stad best ver weg van hier. Toen ik verhuisde, schreven mijn beste vrienden een afscheidsgedicht voor me.' Ze plaatste haar schooltas voor zich en pakte er een boek uit. 'Hier staan ze allemaal in. Ik neem het eigenlijk overal mee naartoe.' Ze bladerde erdoorheen. 'Wil je er misschien ook een gedicht in schrijven?' Ferdinand dacht even na.

'Maar ik ken je naam nog niet,' zei hij. Het meisje stak haar hand uit:

'Ik heet Margaretha, en hoe heet jij?'

'Ik ben Nándor,' reageerde hij, 'maar ik word ook Ferdinand genoemd.' Ferdinand nam het boek voorzichtig uit haar hand. 'Heel graag schrijf ik een gedichtje voor je.' Na een poos te hebben nagedacht schreef hij zijn rijmpje op in het boek.

*Leef, droom en ontwaak,
Verduur tegenslag, bezie het als noodzaak,
Mijn grootste wens voor jou is:
Dat je lang mag dromen,
Dat je laat uit je slaap zult komen,
En dat je teleurstellingen slechts klein zullen zijn ...*

Ferdinand Jakab

Ferdinand en Margaretha gingen elkaar almaar vaker zien. Talloze gedichten volgden. Na enkele jaren van verkering vonden de ouders van Margaretha en de moeder van Ferdinand hen oud genoeg om een verloving aan te gaan. Het huwelijk dat volgde vond plaats op 14 december 1913. Margaretha trok bij Ferdinand in de Wesselenyi Miklós in. Ferdinand woonde daar toen alleen met zijn moeder Rosi. Er was dus plek genoeg. In 1907 was Ferdinands zus Bertha met Maksi Simon getrouwd. Daarna had ze het ouderlijk huis verlaten. Ook de oudste broer, David, was inmiddels al enige jaren getrouwd. Zijn vrouw heette Róza Goldner. Ook hij had het huis al verlaten. Samy, de enige andere broer van Ferdinand, was handel gaan studeren in de stad Nagyvárad, waardoor ook hij vrijwel nooit meer in huis was.

Waar voorheen op de begane grond het restaurant van vader Isaac gevestigd was, was plaatsgemaakt voor het naaiatelier van Ferdinand. Hij koos het vak van kleermaker uit interesse en vanwege zijn liefde voor detail. Ferdinand maakte chique herenkostuums en bouwde al snel een behoorlijke klantenkring op. Rosi was zichtbaar trots op haar jongste zoon.

‘Je vader zou ook trots op je geweest zijn’, zei ze hem. Ferdinand was pas negen jaar oud toen Isaac stierf. Veel was hij vanwege zijn jonge leeftijd al van hem vergeten, maar missen deed hij hem nog altijd.

‘Mijn vader zei me dat hij graag ook voor jou een vader is’, vertelde Margaretha hem. Ferdinand keek haar dankbaar aan.

‘Ik ben graag bij je vader in de buurt,’ zei hij, ‘maar het is toch anders.’

Ferdinand en Margaretha waren een bijzonder stel. Van tijd tot tijd gaven ze elkaar zonder reden cadeautjes. Ook familieleden werden niet vergeten. Bij een van de bezoeken aan de ouders van Margaretha gaf Ferdinand haar vader een zelfgemaakt zwart, elegant maatpak. Sindsdien droeg Ferdinands schoonvader bijna nooit meer iets anders.

In 1916 breidde de familie Jakab uit. Betty werd geboren, de eerste dochter van Ferdinand en Margaretha. Haar geboorte viel niet in een rustige tijd. De Eerste Wereldoorlog had de stad sinds

enkele jaren in haar greep. Enkele familieleden streden mee in het Hongaarse leger, onder wie Ferdinands broers Samy en David.

Ferdinand zelf had helemaal niets met vechten. Het liefst was hij bezig met naaien of schrijven. In 1917 werd de tweede dochter van Ferdinand en Margaretha geboren. Ze kreeg de naam Illi.

Margaretha en Ferdinand. Deze schilderijen zijn van 1922 en werden gemaakt door de schilder József Jakner (1866-1950). Naast zijn schilderwerk was József Jakner ook schoenmaker.

Ondanks de inspanningen van de Hongaren tijdens de oorlog lieten de Roemenen zich meer en meer gelden. In 1918 werd de regio Transsylvanië, waar Kolozsvár deel van uitmaakte, definitief door Roemenië overgenomen. Niemand van de Joodse Hongaren was daar blij mee. De Hongaren stonden bij de Joodse bevolking goed bekend om hun gastvrijheid en tolerantie. De meeste Joden voelden zich bovendien ook zelf Hongaars.

‘Ik vind het maar niets’, zei Ferdinand tegen Margaretha. ‘Zelfs met zaken doen merk ik het. De keren dat ik een aardige Roemeen ben tegengekomen zijn op één hand te tellen.’ Als teken van onbegrip verhief hij zijn handen.

‘We zijn nu eenmaal een ander volk’, reageerde Margaretha. ‘De Roemenen zouden er goed aan doen om in de bergen te blijven en voor hun schapen te zorgen. Zulk ongemanierd volk hoort hier niet.’

‘Zolang ze maar uit onze stad wegblijven,’ zei Ferdinand, ‘we hadden het hier juist zo goed.’

De Hongaren bekeken de Roemenen veelal als een onfatsoenlijk en ongeciviliseerd volk. De gedachte dat ze geen cultuur hadden, was wijdverspreid. De Hongaren hadden van Kolozsvár een tweede Parijs gemaakt, zo werd gezegd. Literatuur, kunst en muziek stonden er hoog in het vaandel.

Wat de Roemenen met de stad deden werd niet gewaardeerd.

‘Zelfs de kleinste dingen veranderen’, zei Ferdinand geïrriteerd. De straat waar ze woonden, veranderde van naam. De Wesselenyi Miklós werd de Strada Regele Ferdinand, vernoemd naar koning Ferdinand I van Roemenië.

‘Hij mag dan wel mijn naamgenoot zijn,’ vervolgde Ferdinand, ‘voor mij heet onze straat nog altijd Wesselenyi Miklós.’

Ondanks de aanwezigheid van de Roemenen groeiden Betty en Illi met plezier op in Kolozsvár. Betty lachte altijd. Ze keek vaak glazig uit haar ogen, alsof ze in gedachten elders was. Toch hield ze altijd alles scherp in de gaten. Haar jongere zusje Illi had het karakter van een jongen. Van meisjesdingen hield ze niet. Op hun school was de voertaal Roemeens, maar thuis spraken ze Hongaars. Om hun twee dochters ook op schrift Hongaars bij te brengen, moedigde Ferdinand hen aan om Hongaarse gedichtjes te schrijven. Dat lukte aardig, maar toch kon Ferdinand niet voorkomen dat hun geschreven Hongaars niet perfect werd.

‘Je moet ze niet zo onder druk zetten,’ zei Margaretha hem, ‘het is al goed dat ze de taal spreken.’ Als groot taalliefhebber was Ferdinand het daar niet mee eens, maar veel kon hij er niet aan doen.

Ferdinand kon in de door de Roemenen bezette stad zijn werk als kleermaker blijven voortzetten. Wel zag hij langzaam zijn klantenkring veranderen. Meerdere van zijn vaste klanten, die vaak rijk en welgesteld waren, trokken uit het gebied weg.

‘We zien het hier nog even aan,’ zei Ferdinand tegen zijn vrouw, ‘maar als het op dezelfde voet doorgaat moeten ook wij misschien maar weg.’

In de eerste helft van de jaren twintig ontstond vanuit Kolozsvár een heuse kettigmigratie. Enkele van Ferdinands vrienden waren in 1922 per land en over zee naar Argentinië vertrokken. In de jaren die volgden besloten meer van zijn vrienden er ook heen te gaan. Het waren veelal alleenstaanden of mannen die hun gezin tijdelijk in Kolozsvár achterlieten. Dat deden ze om de overtocht voor hun vrouw en kinderen, en het begin in het nieuwe thuisland, gemakkelijker te kunnen maken. Nu almaar meer bekenden zich in Zuid-Amerika bevonden, werd het voor de achterblijvers aantrekkelijker om ook de stap te wagen. Het merendeel van Ferdinands vrienden streek neer in Mar del Plata, een kuststad ten zuiden van Buenos Aires. Ook Ferdinand en Margaretha dachten er al een tijdje over om de stap te zetten. Een succesvolle overtocht leek binnen handbereik.

‘Met al onze vrienden die er nu wonen zullen we minder zorgen hebben’, zei Margaretha. Ferdinand knikte.

‘Het lijkt me heerlijk. We gaan ervoor!’ Met een grote lach op zijn gezicht gaf hij zijn vrouw een dikke kus op haar wang.

‘Je lijkt wel opnieuw verliefd’, zei ze vrolijk.

‘Het zal heel anders voor ons zijn’, reageerde Ferdinand. ‘Ik word Fernando en jij wordt mijn mooie Margarita.’ Margaretha duwde hem plagend weg.

‘Doe niet zo mal,’ zei ze, ‘voor mij blijf je altijd mijn Hongaarse Nándor.’ Liefkozend greep ze zijn hand.

‘Ik ga eerst in mijn eentje naar Antwerpen’, zei Ferdinand. ‘Geregeld varen van daar schepen naar Buenos Aires. Jullie komen dan iets later. Daarna vertrekken we samen per boot naar Argentinië.’

De beslissing was definitief. In maart 1927 nam Ferdinand afscheid van zijn familie.

‘Hier,’ zei Margaretha, ‘neem dit boek mee. We hebben er gedichten voor je ingeschreven.’

‘Ik zal er iedere dag in lezen’, verzekerde hij lachend. ‘Als jullie maar vast beginnen met Spaans leren.’ Margaretha reageerde gevat.